

Ернест ГИЙДЕЛ (*Ужгород*)

ГАРВАРДСЬКА АРХІВНА УКРАЇНКА: МАЛОВІДОМІ МАТЕРІАЛИ

Україніка архівів і бібліотек США вже неодноразово була предметом розгляду зарубіжних та українських (діаспорних і вітчизняних) дослідників¹. Останні головну, якщо не всю, увагу в описах традиційно приділяють, так би мовити, “українській” українці. Тобто фондам, колекціям чи збіркам, які мають *національне* українське походження – успадковані від чи сформовані внаслідок діяльності українських осіб, установ чи організацій та ще, як правило, і зберігаються при українських інституціях у США (наприклад, при УВАН чи НТШ в Нью-Йорку). Таке розподілення уваги є зрозумілим (зрештою, більшість українських дослідників не володіють іноземними мовами) і напевно закономірним. Процес накопичення інформації у галузі “вузької” українки, звісно, потрібно продовжувати. Проте вже час паралельно розпочати *систематичні* виявлення, каталогізацію та опис “широкої” українки, тобто українознавчих матеріалів неукраїнського походження і з неукраїнських архівів і збірок, охоплюючи матеріали, які стосуються України в якнайширшому сенсі, оскільки історія України, переконаний, – це не лише про українців і не тільки для них самих.

Як спеціаліст з революційного періоду 1917–1920 рр. можу вказати, наприклад, на фонд барона Петра Врангеля, який зберігається в Інституті Гувера (Стенфордський університет). Це неоціненний архів для історії української революції 1917–1920 рр. та історії України того часу. Тут між іншим знаходяться звіти легендарної білої розвідки “Азбука”, створеної в 1918 р. В. Шульгіним. Більшість її співробітників у 1918 р. займали посади різного рангу в адміністрації Гетьманату і їхні донесення дають багатий і унікальний матеріал для написання ревізійної “внутрішньої” історії режиму Скоропадського. Загалом українка

¹ Див., напр.: *Boshyk Y. A Guide to the Archival and Manuscript Collection of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., New York City: A Detailed Inventory.* – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1988. – 137 p.; *Wynar L. R. Preservation of the Cultural Heritage: Ukrainian Archives, Libraries and Museums in the United States.* – Kent: Center for the Study of Ethnic Publications and Cultural Institutions, Kent State University, 1995. – 34 p.; *Дашкевич Я.* Українські збірки Нью-Йорка // Київська старовина – 2001. – № 2. – С. 134–136; *Палієнко М.* Українські архівні осередки в Північній Америці // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики Зб. наук. праць. – К., 2001. – Число 6 (7). – Ч. 2. – С. 253–265.

Інституту Гувера (яка не обмежується лише фондом Врангеля) залишається terra incognita для українців. Дещо краща ситуація з Бахметевським архівом (Колумбійський університет), українця якого поступово, хоч і повільно, описується і вводиться у науковий обіг. Частковий огляд українських колекцій архіву подала Ірина Валявко². Відтоді архів поповнився ще двома українськими фондами – скульптора О. Архипенка і т. зв. нью-йоркської групи (поети-модерністи). Подібно до І. Валявко автор також мав нагоду працювати в цьому архіві, але хотів би наголосити не на очевидних українських, а на російських фондах, де українця йому траплялась у фондах історика-євразійця Г. Вернадського (сина В. І. Вернадського), генерала А. Денікіна, князя О. Голіцина, політика й історика П. Мілюкова, письменника С. Замятіна та ін.

Прикладом ще одного сусідства добре відомої “української” і практично невідомої “неукраїнської” українці є гарвардські архіви, на котрих зупинюсь детальніше. Загалом достатньо відомою є гарвардська архівна українка, зосереджена при тамтешньому Українському Науковому Інституті (Harvard Ukrainian Research Institute, HURI), анотований опис якої доступний в режимі онлайн³. Натомість архівна українка, розпорошена серед решти бібліотек та інституцій Гарварду, є найменш відомою, хоча деякі з її матеріалів дуже цінні. У цій групі насамперед треба виділити дві великі колекції – архів еміграційного грузинського уряду та архів Льва Троцького.

* * *

Після ліквідації в 1921 р. більшовиками меншовицької Грузії її уряд продовжив діяти в еміграції. У 1974 р. заради збереження у належному стані свого архіву еміграційний грузинський уряд передав його Гарварду на тимчасове зберігання. У жовтні 1997 р. Гарвардський університет повернув архів до Тбілісі. У Гарварді, а саме в бібліотеці Гоутона (Houghton Library), зберігається мікрофільм (206 бобін) цього архіву⁴. Архів містить багаті й подеколи унікальні відомості не лише з історії Грузії чи Кавказу за роки революції 1917–1922 рр., але й Східної Європи того часу загалом. Вагомий компонент цих відомостей складає українка, яку можна розбити на три блоки:

1. Консульські матеріали. Матеріали грузинських консулів (Київ, Одеса) про повернення грузинських вояків додому з фронтів Першої світової війни,

² Валявко І. Українці в Бахметевському архіві Колумбійського університету // Наукові записки. Серія: Іст. науки – Острог, Торонто Нью-Йорк, 2005. – Вип. 5: Українська діаспора: проблеми дослідження. Матер. міжнар. наук конф. (23–24 вересня 2004 р.). – С. 137–162.

³ http://www.huri.harvard.edu/library_coll.htm Див. також Struminskyj B. Mazepiana in the Harvard Manuscript Collection (1691–1709) // Harvard Library Bulletin. – 1980. – Vol. 28. – № 1. – P. 64–80; Ukrainica at Harvard: the Ukrainian Research Institute's 25th-anniversary Exhibition. – Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1998; Захаркін С. Рукописна українка в бібліотеці Гарвардського університету // Молода нація. – 1999. – № 11. – С. 180–187. Ксеня Кебузинська уклала детальний англomовний огляд гарвардської архівної і рукописної українки, котрий має з'явитись в одному з найближчих чисел “Harvard Library Bulletin”.

комерційні справи з українськими фірмами, кореспонденція з українськими органами влади (хронологічний обсяг 1917–1920 рр.).

2. Міждержавні стосунки України і Грузії в 1918–1920 рр. Більшість матеріалів стосуються 1919–1920 рр. і пов'язані з боротьбою урядів УНР та Грузії за власне виживання. Звіти дипломатичних представників про внутрішні справи УНР та Радянської України (Грузія підтримувала стосунки і з радянським українським урядом). Кореспонденція між зовнішньополітичними відомствами Грузії і УНР. Акції УНР із залучення Грузії на свій бік у боротьбі з більшовиками і Денікіним (зокрема особисте прохання Петлюри про надіслання кількох грузинських офіцерів для служби в армії УНР). Заява грузинського уряду українській Директорії про своє неутручання у громадянську війну на російському північно-східному просторі. Спільні зовнішньополітичні акції української Директорії і грузинського уряду в 1919–1920 рр. у Західній Європі (зокрема на Паризькій мирній конференції) за дипломатичне визнання і надання допомоги в боротьбі з більшовиками.

3. Еміграційний період. Стосунки уряду УНР в екзилі з еміграційним грузинським урядом, спільні дії обох урядів у Лізі Націй, спільні засідання (деякі з участю С. Петлюри) українських і грузинських соціалістичних партій щодо координації зусиль в антибільшовицькій боротьбі (хронологічний обсяг 1921–1937 рр.).

* * *

Лев Троцький не потребує особливого представлення – у ХХ ст. цей лівий політик і теоретик залишив помітний слід. В історії України, а саме в роки революції і НЕПу, Троцький і троцькісти відіграли роль, яку важко перебільшити. Незважаючи на це, сам Троцький і його послідовники в Україні в українській історіографії залишаються білою плямою. У радянській українській історіографії Троцький, троцькізм і троцькісти належали до табуєваних тем аж до перебудови. Для української національної історіографії Троцький і українські троцькісти є малоперспективними і малоцікавими сюжетами, оскільки хоч і діяли певний час в Україні, але діяльність їхня відбувалась або поза українським національним полем, або супротивно. У результаті Троцький, один з найважливіших архітекторів більшовицької перемоги у громадянській війні й зокрема в Україні, навіть при нечастому згадуванні, як правило, стає об'єктом хибних або безпідставних узагальнень з боку цілком професійних українських істориків. Наприклад, в одній з найкращих історій України Троцького цілком безпідставно схарактеризовано як діяча, “який ненавидів буквально все українське”⁵, хоча, звісно, палким українофілом він не був.

Введення в обіг україніки з гарвардського архіву Троцького поклало б край поверховим узагальненням і поставило б проблему “Троцький і Україна” на професійніший ґрунт. Частина архіву була придбана Гарвардом від самого Троць-

⁴ Шифр bMS Georgian 2.

⁵ *Грицак Я. Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – 2-ге вид. – К., 2000. – С. 341, прим. 53.

кого незадовго до його вбивства, решта – після його смерті в його дружини Наталії Седової. Деякі матеріали були отримані пізніше як дарунок від різних осіб (востаннє в 1982 р.). Архів Троцького є однією з найцінніших збірок Гарварду і також входить до бібліотеки Гоутона, де він розділений на два фонди – “радянські” та “еміграційні” папери⁶. Такий поділ є радше умовним, оскільки чимало матеріалів з еміграційного періоду Троцького знаходяться у першому фонді. Українка “еміграційного” фонду представлена принаймні двома документами – “Короткий звіт про українське населення в Канаді”⁷ та “Extracts from Nichin report on Ukrainian situation” (“Витяги зі звіту Нічина про українську ситуацію”)⁸. Значно багатша українка “радянського” фонду, яку можна розділити на три блоки:

1. Революційний період (1917–1920). Численні доповідні, накази, телеграми, записки Троцького, які відображають більшовицьку боротьбу за Україну і, зокрема, його безпосередню участь у ній. Головні адресати – В. Ленін і Х. Раковський. Тут також відклалися документи, адресовані Троцькому та копії інших важливих документів, які надсилались йому для відома (наприклад, телеграми Леніна В. Затонському чи Й. Сталіну). Частина цих документів увійшла до відомої двомовної (російські оригінали та англійські переклади) публікації паперів Троцького 1917–1922 рр.⁹.

2. 1920-і рр. Листування між Троцьким і його послідовниками в Україні, інформаційні матеріали, укладені харківською і київською групою троцькістів для Троцького, списки висланих з України троцькістів після поразки Троцького у внутрішньополітичній боротьбі. Слід відзначити багате листування з Х. Раковським, який був постійним кореспондентом Троцького у 1920-х – 1930-х рр.¹⁰.

3. Українське питання в переддень Другої світової війни. Раптовий інтерес Троцького до українського питання в 1939 р. є загадкою для дослідників, тим більше, що загалом національне питання не посідало центрального місця в його працях. За квітень–серпень 1939 р. Троцький пише з невеликою перервою три статті, різні версії яких відклались у фонді, – “Об украинском вопросе” (2 варіанти), де він виступив за перетворення УРСР з формальної на дійсно незалежну Радянську Україну, та відповіді критикам зліва і справа “Независимость Украины и сектантская путаница” (3 варіанти), “Демократические крепостники и независимость Украины” (2 варіанти)¹¹. Ймовірно, був намір видати ці статті

⁶ “Trotsky, Leon, 1879–1940. Soviet Papers and Related Collections” (шифр bMS Russ 13) та “Trotsky, Leon, 1879–1940. Exile Papers” (шифр bMS Russ 13. 1).

⁷ Одиниця зберігання в “еміграційному” фонді № 16972. Документ недатований. Машинопис, 6 стор. Автором є Кобзей.

⁸ Одиниця зберігання в “еміграційному” фонді № 17138. Документ недатований. Машинопис, 1 стор. Автором є Ерл Робертсон (Earle Robertson).

⁹ Trotsky L. The Trotsky Papers, 1917–1922 / Ed. and annot. by Jan M. Meijer. – The Hague: Mouton, 1964–1971. – Vol. 1–2.

¹⁰ Найдокладніше стосунки Раковського з Троцьким висвітлені у виданні: Broué P. Rakovsky, ou, La évolution dans tous les pays. – Paris: Fayard, 1996.

¹¹ Троцький Л. Об украинском вопросе // Бюллетень оппозиции. – 1939. – № 77–78; його ж. Независимость Украины и сектантская путаница // Там само. – № 79–80; його ж. Демократические крепостники и независимость Украины // Там само.

окремою збірочкою, бо у фонді також знаходиться написане Троцьким “Предисловие к украинскому изданию” (датоване 6 вересня 1939 р.). Крім того, в архіві збереглися чернетки ще двох текстів Троцького, можливо, написаних ним у процесі роботи над біографією Сталіна – “Сталин (Сталин и Украинская партия)” і “Сталин (Украина)” (обидва 1940 р.). Під такими назвами тексти фігурують в описі архіву Троцького, але мені не вдалося встановити, чи це авторські назви, чи, можливо, після смерті Троцького і впорядкування його паперів ці назви були дані його секретарем або дружиною.

* * *

Крім цих двох великих колекцій (грузинської і Троцького), де україніка складає помітний компонент, кілька дрібніших матеріалів вдалося виявити в інших фондах:

1. У фонді російського революціонера, уродженця Полтавщини, Фелікса Волховського (1846–1914) зберігаються листи до нього М. Драгоманова (2 листи, 1895), М. Павлика (2 листи, 1895) та Ф. Вовка (3 листи, 1900)¹².

2. У фонді відомої анархістки Емми Гольдман (1869–1940) зберігається її лист від 3 листопада 1920 р. стосовно єврейських погромів в Україні¹³.

3. У фонді видатного російського медієвіста, професора Оксфордського університету Павла Виноградова (1854–1925) зберігається рукопис його неопублікованої і недатованої праці “Ukrainian Question” (“Українське питання”), написаної скоріш за все після 1917 р.¹⁴.

4. У фонді засновника французької компартії автора відомої біографії Сталіна, Бориса Суваріна (народився, до речі, в Києві) зберігаються листи до нього Ілька Борщака (2 листи, 1950, 1951), Панаса Феденка (2 листи, 1972) та Юрія Шевельова (1 лист, 1960)¹⁵.

Слід також згадати про великий фонд Джорджа Кістяківського (1900–1982)¹⁶, сина українського діяча Богдана Кістяківського Джордж Кістяківський (вважав себе росіянином¹⁷) був відомим американським хіміком, брав участь у розробці американської атомної бомби, був професором хімії у Гарварді, радником президента США з науки та громадським діячем, який боровся за скорочення озброєнь та проти американської військової присутності у В’єтнамі. Можливо, у його архіві є певна україніка, але автору під час своїх пошуків виявити її не вдалося.

Поданий тут огляд гарвардської архівної україніки (розташованої поза HURI) не є вичерпним – це плід лише двомісячних розшуків, під час яких автору в

¹² Архів Ф. Волховського зберігається в бібліотеці Гоутона шифр bMS Russ 51.

¹³ Архів Е. Гольдман зберігається в бібліотеці Шлезінгера (Schlesinger Library, Radcliffe Institute for Advanced Study), шифр MC 332/M-88.

¹⁴ Архів П. Виноградова є складовою частиною бібліотеки Гарвардської юридичної школи (Harvard Law School Library), шифр ALEPH 005595625 / HULPR BBR0470.

¹⁵ Шифр bMS Fr 375, бібліотека Гоутона

¹⁶ Зберігається в університетському архіві (Harvard University Archives), шифр HUGFP 94 (Papers of George V. Kistiakowsky).

¹⁷ Русский американец – Нью-Йорк, 1997. – № 21. – С. 130–132.

більшості випадків бракувало часу заглиблюватись у зміст своїх знахідок. Тим паче не є він завершальним – Гарвард продовжує збагачуватись українознавчими матеріалами. У 2004 р. HURI отримав цінний архів одного з лідерів ОУН Миколи Лебедя¹⁸, а в листопаді 2005 р. картографічному відділу бібліотек Гарварду (Harvard Map Collection) були передані в дарунок унікальні мапи з колекції відомого українського діяча Богдана Кравціва (1904–1975)¹⁹. Найоптимальнішими засобами відстежування нових надходжень (як і виявлення існуючої гарвардської україніки) є онлайн-каталоги HOLLIS²⁰ (пошук у бібліотеках Гарварду) і OASIS²¹ (пошук в архівах Гарварду).

¹⁸ *Kiebusinski K.* Institute Receives Lebed Papers // <http://www.huri.harvard.edu/na/lebedpapers.html>

¹⁹ *Tomase J.* Ukrainian Map Collection Arrives at Harvard // <http://www.news.harvard.edu/gazette/2006/12.14/07-maps.html>

²⁰ <http://lms01.harvard.edu>

²¹ <http://oasis.harvard.edu>